Петар Стамболић (1913–2007) – скица за биографију

Петар Р. Ристановић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић

Објављен: 31/05/2024

Аутор за кореспонденцију:
Петар Р. Ристановић

Имејл за кореспонденцију:
petar.ristanovic@gmail.com

DOI: 10.5937/bastina34-49795

Сажетак:

У раду је скицирана биографија Петра Стамболића, комунисте, учесника рата против окупатора и револуције, високог партијског и државног функционера за време комунистичке Југославије. Стамболић, родом из Брезове код Ивањице, као студент се у Београду повезао са напредним студентским покретом, блиским забрањеној Комунистичкој Партији Југославије (КПЈ). Напредовао је у хијерархији Покрајинског комитета а Србију, и рат дочекао као један од истакнутијих српских комуниста. У први политичких план избио је након 1948, када је изабран за секретара Централног комитета (ЦК) КП Србије и председника владе Народне републике (НР) Србије. Током 1957, прешао је на функције у федерацији, прво на место председника Савезне народне Скупштине 1957–1963. а потом председника Савезног извршног већа (СИВ) 1963–1967. Врхунац каријере доживео је након пада Александра Ранковића, у чијој је смени активно учествовао. Све до 1984. задржао је функције на савезном нивоу, у председништвима ЦК СК Југославије и СФР Југославије. Захваљујући личном ауторитету сматран за најутицајнијег функционера из Србије током седамдесетих и прве половине осамдесетих.

Кључне речи: Петар Стамболић, СФРЈ, Савез комуниста Југославије, Савез комуниста Србије

Добрица Ћосић је једном приликом Петра Стамболића описао као човека који је владао Србијом дуже од краља Милутина. Тврдња је, наравно, хипербола својствена писцима, али није потпуно без темеља. Петар Стамболић је био функционер из Србије са најдужим стажом у највишем партијском и државном руководству комунистичке Југославије. Током читаве послератне каријере, а нарочито у периоду након 1966, припадао је уској групи српских комуниста са највећим ауторитетом и утицајем, због чега га је Ћосић у краткој забелешци на страницама свог дневника назвао „велики кнез српске политичке бирократије“ (Ћосић 2009: 177). Венцеслав Глишић, историчар који је са Стамболићем водио бројне разговоре, сведочи су га Срби из Ибарског Колашина, чији је посланик Стамболић формално био, у шали називали владаром а да је овај такву шалу примао са осмехом и симпатијама (Gliši ć 2010: 9). Ипак, за разлику од бројних других високих комунистичких функционера, Стамболић се ван политике није понашао „владарски“ нити је марио за лично богаћење. Након својевољно донесене одлуке о одласку у пензију 1984. више од три деценије провео је живећи скромно и повучено, док је његово име изчилело из медија и пажње јавности. Током протекле деценије неколицина савременика, попут Душана Чкребића и Венцеслава Глишића, објавили су своје прилоге за Стамболићеву биографију. Овај рад је покушај да на основу њихових сведочења, доступне литература и једаног броја докумената састави скица за неку будућу, свеобухватну биографију Петра Стамболића.

Рођен је у селу Брезови код Ивањице, 12. јула 1912. Са непуних годину дана остао је без оца Милана, који је као кирација преносио разне производе са Старог Влаха до Београда. Милан је погинуо у борби против Бугара, током битке на Брегалници 1913. године. Био је писмен док је Петрова мајка Анђелије била неписмена и бринула се о домаћинству.

Петар је одрастао је у традиционалној, патријархалној породичној задрузи, са преко тридесет чланова. Одгајан је на српској слободарској традицији, уз народне песме и приче о херојству ослободилачких ратова. Одрастање у Брезови утицало је на Стамболићеву личност. Савременици су га често описивали као традиционалисту и конзервативца (истина, из комунистичке перспек-

тиве) (Đukić 1990: 121). Истовремено, иако је одрастао на традицији ратова за ослобођење у којима је изгубио оца, Стамболић се као млад човек идејно обликовао под утицајем комунистичких, интернационалистичких идеја и до краја политичке каријере задржао је тврде, догматске ставове, већином обликоване још у предратном периоду. Веровао је у југословенску идеју и зазирао од националног. Утицај родног краја и патријархалног окружења у Стамболићевој личности био је првенствено изражен кроз одређену дозу динарским људима својствене суздржаности у изражавању мисли и емоција, опрезности и лукавости приликом изношења ставова, непосредности у личној комуникацији и, како савременици сведоче, специфичног хумора којим је умео да критикује негативне особине и других али и сопствене (Glišić 2010: 9).

Основну школу је завршио у родном месту а гимназију у Ивањици и Чачку, тада варошици са око десет хиљада људи. Венцеславу Глишићу је испричао да је био врло добар ђак, са одличном оценом из књижевности. Учествовао је у литерарној дружини „Танаско Рајић“, заједно са Миленком Кушићем, касније учесником НОБ-а и политичким комесаром Друге пролетерске бригаде. За време боравка у Чачку (1929–1931) подучавао је синове локалног трговца Миленка Глишића, а заузврат је добијао плату и могућност да станује у њиховој кући. Оба Глишићева сина касније су отишла у партизане.

Стамболић је у контакт са комунистичким идејама дошао за време боравка у Чачку. Лењинове књиге, *Империјализам као највиши стадијум капитализма* и *Држава и револуција*, добио је од Ратка Пенезића, социјалисте од пре Првог светског рата и кандидата на листи КПЈ за изборе 1921. Као члан Трезвењачког друштва, током боравка на конгресу у Сарајеву, упознао је професора Милутина Смиљанића из Ужица, који је такође снажно идеолошки утицао на њега.

На студије права у Београд Стамболић је отишао 1931. године, а већ наредне године пребацио се на Пољопривредно-шумарски факултет, на студије агрономије. У престоницу је дошао у време нарастања студентског бунта против диктатуре краља Александра Карађорђевића. Стамболић је ступио у контакт са левичарским студентским групама, испрва са омладином Земљорадничке странке. Друг из родног краја, Венјамин Маринковић, увео га је у скојевски покрет. Када је у јесен 1933. на Пољопривредно-шумарском факултету формирана скојевска организација (Савез комунистичке омладине Југославије – СКОЈ), Стамболић је постао њен члан (Ko je ko u Jugoslaviji 1970: 970).

Током 1934. учествовао је у демонстрацијама против диктатуре. Ухапшен је и краће време је провео у затвору. Исте године наставио је успон у редовима скојевске организације. Изабран је за члана новооснованог Универзитетског комитета СКОЈ-а, а 7. новембра 1935. примљен је у чланство КПЈ.

На одслужење војног рока отишао је 1936. испрва у Сарајево, потом у Земун и у Крагујевац. По изласку из војске вратио се у Београд, где је 1937. постао члан Универзитетског комитета КПЈ, најјачег партијског језгра у Србији. С обзиром да је био компромитован код полиције, хапшен и добро познат као комуниста, одлучено је да у јесен 1937. напусти Београд и као инструктор Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Србију оде на рад у западну и централну Србију (Ko je ko u Jugoslaviji 1970: 970). Био је један од 17 делегата ПК КПЈ за Србију на V земаљској конференцији КПЈ 1940. у Загребу, где је упознао Ј. Б. Тита и друге руководиоце КПЈ (Peta zemaljska konferencija KPJ 1980).

Почетак Другог светског рата у Југославији 1941. Стамболића је затекао на месту инструктора КПЈ задуженог за Ваљево и Ниш. Након окупације и почетка устанка у Србији, у лето 1941, добио је задатак да као инструктор КПЈ ради на подизању устанка у крају око Јагодине и Смедеревске Паланке (Петрановић 1992: 180). Током лета и почетком јесени учествовао је у формирању партизанских одреда и револуционарних органа власти. Награда за дотадашњи револуционарни рад дошла је у Ужицу, 17. новембра 1941, када је основан Главни народноослободилачки одбор за

Србију. За председника је одређен Драгојло Дудуђ, а Петар Стамболић је постављен за секретара (Девић 2021: 201).

Три дана касније био је део партизанске делегације, заједно са Александром Ранковићем и Ивом Лолом Рибаром, која је у Чачку преговарала са представницима Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и склопила споразум о ненападању, заједничкој борби против окупатора и домаћих издајника, пуштању заробљеника и истрази почињених злочина. Споразум је био покушај да се заустави братоубилачки рат али је у условима узнапредовале Немачке офанзиве и већ распламсале мржње на терену остао мртво слово на папиру (Девић 2021: 304-305).

Након повлачења партизанских јединица из Ужица преко Златибора и Увца, у околину Нове Вароши, 1. децембра је у селу Радоина одржан састанак партизанског Врховног штаба на којем је начињен план за повратак дела јединица у Србију. Будући да је Главни штаб Србије у новембру практично престао да функционише одлучено је да се обнови и у њега су изабрани нови чланови. Један од њих био је Петар Стамболић, који до тада није имао никаквог војничког искуства. Стамболић никада у пракси није преузео функцију. Током зиме 1941/1942. Миленко Кушић и он нису успели да се пробију назад у Србију па штаб никада није профункционисао у пуном саставу (Петрановић 1992: 322).

Покушај Стамболића да командује војним јединицама завршио се неславно. Током лоше организованог и непромишљеног напада партизана на Сјеницу, 22. децембра 1941. Стамболић је командовао једним одредом. Напад је одбијен а партизани су били приморани да се повуку (Живковић 2018: 129).

Већи део 1942. провео је у источној Босни. У марту 1942. рањен је у обе ноге у Средњем, па се до септембра скривао и лечио у Шековићима. Рана на једном стопалу му је упорно гнојила што му је отежавало кретање. Током првих дана 1943. пребацио се у Срем, а у јуну 1943. коначно је успео да дође до Београда где је у тајности оперисан па је коначно успео да залечи рану. Секретар ПК КПЈ за Србију, Благоје Нешковић, упутио га је у конспиративне везе пре него што је у септембру 1943. напустио Београд. Месец дана касније, почетком октобра 1943, дошло је до велике провале у београдској партијској организацији, након што су ухапшени Вера Милетић и Василије Буха. Стамболић се током провале није снашао. Правилно је поступио и наредио уклањање партијске технике, али није наредио моментално извлачење потенцијално компромитованих партијаца и помагача. Буха и Вера Милетић су одали своје везе па је уследила серија хапшења. Један од око четрдесет ухапшених био је и Јанко Јанковић, шеф картотеке у Специјалној полицији и посебно драгоцен сарадник комуниста (Мирковић 2018: 107-120).

Стамболић се након провале повукао у дубљу илегалу. У међувремену је у другој половини 1943. одређен за команданта новог Главног штаба партизанских одреда у Србији. У претходном периоду ову функцију је вршио Радивоје Јовановић Брадоња. Током јесени, у склопу иницијативе Врховног штаба да се оживи партизански покрет у Србији и приступи формирању већих јединица, одлучено је да се Главни штаб преименује у Главни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, а за вршиоца дужности постављен је Петар Стамболић (Девић 2021: 473-574).

Дужност на терену Стамболић је преузео тек 1944. године. У Београду је остао све до марта 1944. када је успео да се извуче и потом учествује на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, где је изабран за члана Председништва. Потом се придружио партизанским јединицама на југу Србије.

Убрзо по ослобођењу Београда и већег дела Србије Стамболић је учествовао у успостављању органа власти и суштинског довршетка револуције. Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије одржана је од 9. до 12. новембра 1944. у дворани Коларчевог универзитета у Београду. Благоје Нешковић, секретар ПК КП Србије, вршио је функцију председавајућег

док је Петар Стамболић изабран за секретара. Након поздравног говора Ј. Б. Тита поднети су реферати. Стамболић је говорио други, иза Нешковића, а његово излагање је носило наслов „О изградњи и задацима народноослободилачке власти у Србији“. Последњег дана заседања, 12. новембра, конституисана је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). За председника је изабран Синиша Станковића а за секретаре Петар Стамболић и Милорад Влајковић (Мирковић 2018: 159).

Прва послератна Влада Србије изабрана је на првом ванредном заседању АСНОС-а, 7. априла 1945. Влада је формално била састављена од комуниста и припадника других странака, али су пуну контролу имали комунисти. За председника Владе изабран је Благоје Нешковић док је Петар Стамболић изабран за министра финансија (Петрановић 1992: 655).

Коначно, од 8. до 12. маја 1945. у Београду је одржан оснивачки конгрес КП Србије. Отворио га је члан Политбироа, Александар Ранковић, а последњег дана заседања изабран је Централни комитет, у чији састав је ушло 43 члана и 6 кандидата. Изабрани су и чланови Политбироа, ужег, оперативног тела, којим је председавао Благоје Нешковић а један од чланова био је Петар Стамболић (Петрановић 1992: 672).

Како сведоче Душан Чкребић и Венцеслав Глишић, Стамболић је током првих поратних година добро сарађивао са Благојем Нешковићем. Зближили су се током заједничких путовања и развили пријатељство које је, међутим, прекинуто након што је Стамболић отишао на функције у федерацији, 1948. године, и након што је постало јасно да Нешковићева политичка звезда тамни (Glišić 2010: 22).

Са првим великим критикама Нешковић се сусрео у марту 1947, када су Тито и Кардељ оштро напали српско руководство због наводне трпељивости према сељацима („кулацима“) и оклевања у спровођењу обавезног откупа. Нешковић је покушавао да одговори на оптужбе. На мети су се нашили и други чланови руководства КП Србије, Јован Веселинов, Милентије Поповић и Петар Стамболић, који су одмах прихватили критике. У емотивном излагању Стамболић се посуо пепелом пред Титом и Кардељем (Мирковић 2018: 199).

Годину дана након ове епизоде, у пролеће 1948. Петар Стамболић је изабран за Министра пољопривреде у влади ФНРЈ. Уследила је резолуција Информбироа и обрачун са присталицама резолуције. Над каријером Благоја Нешковића увелико је стајала сенка. Иако није званично оптужен да подржава Стаљина и резолуцију Информбироа, у руководству је постојала сумња у његову оданост. Један од корака у изолацији Нешковића био је његов одлазак са функције председника Владе НР Србије (1948) и функције секретара ЦК КП Србије (јануар 1949). Обе функције преузео је Петар Стамболић, који је потом 1952, на Шестом конгресу КПЈ, учествовао у политичком обрачуну са Нешковићем и његовим коначним одстрањивањем из партије. Током припреме за конгрес Стамболић је дао изјаву партијској комисији која је добила задатак да испита случај Нешковић. Изнео је многе критике на рачун његовог држања у рату и односу са сарадницима, укључујући тешке оптужбе да је Нешковић иступао као „шовиниста и великосрбин“ (Мирковић 2018: 237).

На Шестом конгресу КПЈ, 1952. године, Нешковић није предложен у састав партијских органа, чиме је окончана његова политичка каријера. Током рада конгреса Стамболић се нашао уплетен у неочекивану аферу. У паузи између излагања за конгресну говорницу изашао је генерал Љубодраг Ђурић и оптужио Стамболића да му је преотео жену. Ђурић је брзо уђуткан и склоњен са говорнице. Након конгреса формирана је комисија са задатком да испита случај Петра Стамболића. Налази комисије су били неповољни по Стамболића али је Тито одлучио да не сноси никакве озбиљније последице. Титов потез вероватно је био мотивисан чињеницом да је на Конгресу из партијског руководства одстрањен Нешковић, најутицајнији функционер из Србије, и да би уклањање Стамболића могло да буде негативно примљено у српској партији. Каква год да је мотивација стајала иза Титове одлуке, након ових догађаја код дела комуниста је остало уверење да

је Стамболић Титов „дужник“ и „уцењен“ и у тој чињеници је тражено објашњење за многе касније политичке одлуке Стамболића (Чкребић 2009: 38).

На челу ЦК СК Србије Петар Стамболић је остао је до 1957, док је на функцији председника Владе НР Србије остао до 1953. Током 1953. кратко је био председник Извршног већа (ИВ) Србије, па потом председник Народне скупштине НР Србије 1953-1957. У овом периоду био је и посланик Савезне скупштине (1945-1967) и Скупштине Србије (1946-1958). Био је члан републичког и савезног руководство Народног фронта Југославије и Социјалистичког савеза радног народа Југославије (Ko je ko u Jugoslaviji 1970: 970).

У марту 1957. изненада је, од срчаног удара, преминуо Моше Пијаде. С обзиром да је Пијаде био кадар СК Србије на позицији председника Савезне народне скупштине, одлучне је да га замени функционер из Србије. Изабран је Петар Стамболић, који је 1957. формално напустио републичку политику, и осим кратког повратка 1968. до краја каријере је остао на високим функцијама на савезном нивоу. Председник Савезне народне Скупштине био је од 1957. до 1963. а потом је изабран за председника Савезног извршног већа и на том месту је био од 1963 до 1967. године.

Почетком шездесетих у врху комунистичког руководства отпочео је сукоб између централистичке (конзервативне) и конфедералистичке (реформске) фракције (Ристановић 2020: 55-62). Стамболић је, опрезно и без превише истицања, подржавао реформисте. На драматичној седници Извршног бироа 1962, на којој је Тито критиковао одсуство јединства и растакање државе и партије, Стамболић је одржао неупечатљиво излагање, током кога је избегао да било шта суштински важно каже и да се идеолошки определи, свестан да се Тито у том тренутку сврстао на страну централиста (Početak kraja SFRJ 1998). Стамболић, међутим, није имао много симпатија за конзервативну фракцију, посебно за њеног неформалног лидера Александра Ранковића. О својим ставовима је касније испричао:

> „Цела Ранковићева линија је била конзервативна. Ми смо га у Србији осећали као тежак притисак. Сећам се мог разговора са Милентијем Поповићем, 1963. Обојица смо закључили да би била велика несрећа да Ранковић замени Тита. Све се, у то време, мора повезати са Русима, када смо страховали да ће нас поново увући у лагер… Једно време сам мислио да ћемо поново ући у лагер. Тада се доста говорило и о Титовом наследнику. У тим оквирима је и случај Ранковића. Тито је држао спољну политику и војску, а Ранковић партију и полицију. То смо хтели да разбијемо“ (Ђукић 1992: 212-214).

Средином шездесетих фракцијски сукоб је окончан Титовим коначним опредељењем за реформисте, предвођене Едвардом Кардељом. Као председник СИВ-а Стамболић је био председавајући комисије која је испитивала случај Александра Ранковића и суштински припремила обрачун са њим. На Брионском пленуму 1966. био је члан радног председништва али није узимао реч. Након Ранковићевог пада постао је функционер из Србије са највећим ауторитетом, чији је утицај превазилазио његове формалне позиције. Да ли је Стамболић заиста веровао да је Ранковић прислушкивао Тита остаје непознато, као и какву је улогу имала његова лична амбиција. Ранковић је у својим *Дневничким забелешкама* на више места са огорчењем писао о Стамболићу. Описао га је као „лукавог сељака који је у стању да гази преко других да би се одржао и пробијао даље у стварању своје каријере“, склоног „буџаклијским разговорима“ (Ранковић 2001: 42, 124).

Ранковић је ове писао разочаран и погођен Стамболићевим држањем током његове смене. Када се, међутим, уклоне наслаге беса са Ранковићевих коментара, његове карактеристике Стамболића не разликују се пуно од описа које су оставили други њихови савременици. Венцеслав Глишић сведочи да му је Стамболић једном приликом рекао да се кроз низ чистки и смена одржао јер је „умео у свим приликама да одреди своје место“ (Gliši ć 2010: 7). Истина је да је Стамболић по правилу своје мишљење отворено износио тек када је било извесно који су ставови победили и које је прихватио Тито. Увек затворен и конспиративан, политику је водио иза затворених вра-

та, најчешће током личних, неформалних разговора, заогрнутих у форму саветовања. О томе су сведочили и његови сарадници и савременици који су имали повољно мишљење о њему. Марко Никезић је изјавио да је имао утисак да Стамболић „све држи у својим рукама путем комуницирања са људима, усмеравањем, старањем, некаквом личном бригом“ (Đukić 1990: 121-122). Ако је политика вештина могућег, онда се може рећи да је Стамболић имао изузетну способност да препозна границу могућег и да је никад не пређе, чувајући тако своју позицију чак и по цену уверења. Једино човек са самоодржањем као врховним инстинктом могао је да неокрзнут прође кроз све кадровске чистке у комунистичкој партији.

Једно од обележја Стамболићеве политичке каријере била је чињеница да се никада није супротстављао Титу нити је јавно оспоравао његове ставове и намере, чак и када се са њима интимно није слагао. Био је творац крилатице „И после Тита – Тито“, изречене након смрти Јосипа Броза. Душан Чкребић преноси анегдоту из времена политичке афере око забране објављивања меморара генерала Павла Јакшића. Књига *Над успоменама* требало је да буде објављена 1983, међутим, објављивање је забрањено јер је Јакишћ у сећањима критички говорио о неким епизодама из рата и улози Тита у њима. Стамболић је подржао забрану објављивања. Видаку Перићу, директору *Народне књиге*, то је правдао речима: „Слушај, Видаче, револуције би било и без тебе и без мене, али не би без Јосипа Броза“ (Чкребић 2009: 39).

Сличан, некретички однос Стамболић је имао и према Едварду Кардељу. Иако је био свестан његових промашаја у експериментима током реформе државног система, говорио је „његове су грешке и моје грешке“ и веровао је да је Кардељ „у основи био реформист и Југословен“ (Jović 2003: 175).

Ј. Б. Тито је имао амбивалентан однос према Петру Стамболићу. Није га волео нити превише ценио. Нису развили близак однос и поред вишедеценијског познанства. Тито га је сматрао корисним, у ту такође треба тражити једно од објашњења дуговечности Стамболићеве каријере.

Идеолошки, Стамболић је био комунистички догмата, интернационалиста, обликован у предратном периоду борбе против српског хегемонизма, склон уступцима на рачун Србије зарад прокламованог вишег, југословенског интереса, због чега је од средине шездесетих био пожељан сарадник победничкој конфедералистичкој фракцији у СКЈ. Веровао је да је српско питања у Југославији дефинитивно решено и подржавао је курс Кардељевих реформи иако се интимно није слагао да појединим решењима, првенствено у вези покрајина. Био је доследан у борби против свега што се могло означити као српски национализам. На Четрнаестој седници ЦК СК Србије, 1968. године, када су о стању у Југославији и решавању националног питања у њој критички говорили чланови ЦК, Добрица Ћосић и Јован Марјановић, Стамболић је оштро одговорио да су њихови ставови давно превазиђени. Упозорио их је да је бесмислено аргументе темељити на расправама о томе „ко се где први населио“. Бранио је право Муслимана на сопствену нацију истичући њихово учешће у рату и револуцији док истовремено масовну колаборацију Албанаца није видео као проблем за еманципацију њихове нације у Југославији. Бранио је и постојање црногорске нације (Савез комуниста у борби за националну равноправност 1968).

Након што му је 1967. истекао мандат на функцији председника СИВ-а Стамболић је кратко време био без функције која је захтевала његово свакодневно ангажовање. На Петом пленуму ЦК СКЈ, 4. октобра 1966, уместо генералног секретара ЦК СКЈ уведено је колективно председништво а Стамболић је изабран за једног од 35 чланова. На исту позицију је биран и на Деветом (1969) и Десетом (1974) конгресу СКЈ.

Убрзо се отворила могућност да поново дође на чело СК Србије. Након пада Ранковића и његових најближих сарадника, најутицајнији партијски кадрови из Србије били су Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Добривоје Боби Радосављевић и Петар Стамболић. Радосављевић је 1966. изабран за председника ЦК СК Србије, Коча Поповић је постављен уместо Ранковића на место пот-

председника републике, Тодоровић је постао секретар Извршног комитета док се Мелентије Поповић ангажовао у раду на реформама. Рачунало се да је на тај начин Србија кадровски „намирена“ након смене Ранковића. Међутим, због здравствених проблема Боби Радосављевић је већ почетком 1968. био приморан да се повуче, што је отворило простор да се Петар Стамболић врати у републичку политику.

Функцију председника Председништва ЦК СК Србије преузео је у марту 1968. Његовом доласку једино су покушали да се супротставе представници покрајина, који су веровали да је Стамболић тврд у својим ставовима према њима и да им је политички противник. У ствари, Стамболић се никада није успротивио курсу реформи и „федерирању федерације“, нити је био за укидање покрајина. У односима са њима сметало му је успостављање очигледно нефункционалних односа на штету Уже Србије.

На челу Председништва ЦК СК Србије Петар Стамболић је остао непуних годину дана. Већ у децембру подржао је избор Марка Никезића, комунисте млађе генерације и повратника у политику из дипломатије, за новог председника Централног комитета. По Никезићевом сведочењу, управо је Стамболић дошао на идеју да он дође на чело партије у Србији. Идеја је наишла на отпор. Београдска партијска организација је желела да на позицији остане Стамболић док се Дража Марковић оштро сукобио са својим пријатељем Стамболићем јер је сматрао да Никезић није одговарајуће решење (*Snaga lične odgovornosti* 2008: 45). Петар Стамоблић је остао при свом ставу и крајем децембра 1968. Марко Никезић је постао председник Председништва ЦК СК Србије (Đukić 1990: 17-19).

Било је више разлога за Стамболићево повлачење. Током његовог мандата дошло је до великих демонстрација на Београдском универзитету. Тито је био незадовољан држањем српског руководства и током њиховог обрачуна са означеним инспираторима демонстрација, групом професора са Филозофског факултета. Такође, отпори представника покрајина Стамболићевим иницијативама су били врло чести, а сам ЦК је био поцепан на фракције, окупљене око амбициозних регионалних лидера политички ојачалих након пада Ранковића. Стамболић је одлучио да се формално повуче из републичке политике и препусти позицију Никезићу, док је утицај задржао захваљујући личном ауторитету и као републички представник у савезном врху.

Никезићево руководство се током читавог мандата налазило под великим притиском из федерације. У данима договора око уставних промена, бујања Маспока у Хрватској и дворских сплетки око већ остарелог Тита, српско руководство је било приморано да се брани од оптужби за попуштање опозицији, нетрпељивости према Русима, мањак поштовања према Титу, итд. Стамболић је до 1971. пружао подршку Никезићу. На састанку двадесетак људи из српског руководства са Титом, у Белом Двору, 11. маја 1971, српско руководство наступило је јединствено и упорно се бранило од оптужби. Стамболић је рекао Титу да осим њих ни на кога не може да рачуна у Србији што је био редак случај јединственог наступа српских комуниста (Đukić 1990: 99). Тито се повукао, али само за кратко.

Годину дана касније ситуација се изменила. У СК Србије је дошло до расцепа на струју око Никезића и другу окупљену око Драже Марковића, председника Скупштине, који је имао све отворенију подршку Тита. Петар Стамболић је политички и лично био много ближи Марковићу. Схватао је да су Никезићеви дани на челу ЦК СК Србије одбројани, па је на састанку политичког актива Србије у јулу 1972. оштро критиковао његову политику. У октобру, након састанка српских комуниста са Титом, Никезић и његови сарадници су били приморани да се повуку.

У разговору са новинаром Славом Ђукићем Никезић се присетио односа са Стамболићем:

> „Имао сам утисак да је он врста човека који је уверен да не ради само за себе, него да ради нешто што сматра корисним за све. (…) Био је он Србији једна врста старатеља.

> Сматрао сам га стабилним човеком,. Доживљавао сам га као пристојног конзервативца и видео касније да међу нама, у мишљењу, постоје озбиљне разлике. Али, никако нисам мислио да би то могао да буде разлог раскида међу нама. То сам моје стране није долазило у обзир. Од свих људи са њим смо се највише консултовали. Не зато што је Пера био патрон мог партијског живота, него што мислим да он тачније одржава Србију него ја“ (Đukić 1990: 121-122).

Након смене Никезићевог руководства потпуну политичку контролу над Србијом преузео је тандем Дража Марковић и Петар Стамболић. Двојицу функционера везивало је дугогодишње пријатељство, које је уз краће прекиде потрајало до њихове смрти. Савременици сведоче да су им личности биле веома различите: Стамболић је био суздржан и затворен, увек закопчан до грла, трезвен, несклон отвореним конфликтима, док је Марковић био тип човека који је друштвен, бучан, воли кафану и веселу атмосферу, прзница.

Марковић је 1974. преузео функцију председника Председништва СР Србије, док је Стамболић остао на функцијама у федерацији. Био је члан Председништва ЦК СКЈ до 1981. и Председништва СФРЈ у два мандата, 1974–1979. и 1979–1984. Током 1974–1975. био је потпредседник Председништва СФРЈ, што је формално била највиша државна позиција иза Ј. Б. Тита. Управо је Стамболић 1974. на Десетом конгресу СКЈ предложио Тита за доживотног председника Југославије, а из завеса се коментарисало како је било важно да управо неко из Србије формално начини тај предлог.

Током седамдесетих Стамболић је био свестан проблема са којима се суочавало руководство у Србији. Подржао је покушај Драже Марковића да редефинише начин на који су конституисани уставни односи Србије и њене две покрајине, Војводине и Косова. Афера око тзв. „Плаве књиге“ отворена је у пролеће 1977. (Ристановић 2019: 160-180). Упечатљиво је да је сама афера почела након писма које је Председништву ЦК СК Србије упутио председник Скупштине СР Србије, Живан Васиљевић. Стамболић је, у свом маниру, покушао да утиче на амбициозног Васиљевића да пружи подршку Марковићевој иницијативи. Овај је о том разговору направио забелешку у којој је тврдио да је Стамболић за руководство Војводине рекао да је „ултрашко, секташко, догматско, [...] да он због тога нема са ким тамо да разговара“, и да је оптужио њега, Живана Васиљевића, да подршком покрајинама жели да се домогне места председника ЦК СКС[1]. Писмо је у ствари било Васиљевићев покушај да се обрачуна са Стамболићем јер је овај у интерном договору одређен за место у Председништву СФРЈ које је Васиљевић желео.

Писмо Живана Васиљевића отворило је серију тешких седница вођених иза затворених врата на којима је иницијатива Драже Марковића политички поражена. Показало се да Марковић и Стамболић немају контролу над свима кадровима из Србије. Функционери попут Милоша Минића и Живана Васиљевића пружили су подршку покрајинама. Последице политичког пораза трпео је првенствено Дража Марковић, који је распоређен на мање утицајно место председника савезне скупштине, док је уместо њега са Петром Стамболићем (који је из политичког окршаја изашао практично без последица) за другог представника Србије у Председништву ЦК СКЈ изабран Милош Минић, Титов миљеник и политички противник Стамболића и Марковића (Минићу је Стамболић био венчани кум али је пријатељство давно било прекинуто). Стамболић је покушао да лично интервенише код Тита и упозна га са проблемима са којима се Србија суочавала у односу са покрајинама. Разговарао је са њим 17. марта 1978. али без успеха[2].

Доследан својој политичкој опрезности Стамболић је током седамдесетих избегавао да се уплиће у осетљива политичка питања, свестан политичке изолованости српског руководства. Више сведочанства упућује да је био упознат са дискриминацијом Срба у САП Косово, о чему га је обавештавао и патријарх Српске православне цркве Герман који је код Стамболића тражио помоћ, али он о овом проблему није јавно говорио (Lukić 1990: 225). Избегавао је сваки потез због којег

би могао да буде оптужен за национализам или протекцију Србије и свог родног краја, па је остало запамћено да је пут до његовог родног села дуго остао неасвалтиран.

Убрзо након смрти Ј. Б. Тита, 15. маја 1981, Стамболић је поднео стратешку оставку на чланство у Председништву ЦКЈ, како би на његово место могао да буде изабран Дража Марковић. Представници Србије у Председништву до тада су били Стамболић и Минић. Пошто је Стамболић већ обављао функцију председника Председништва СФРЈ, његов избор на чело ЦК СКЈ није долазио у обзир. Сви су очекивали избор „Титовог човека" Минића, који је имао подршку ван Србије, али не и у СК Србије. Зато је Стамболић начинио политички маневар, поднео је оставку а СК Србије је његово место упркос противљењу кадрова из Хрватске, Босне и Херцеговине и покрајина предложио Дражу Марковић (Ристановић 2019: 272-273).

Маневар, међутим, није прошао без проблема. Избор кандидата СК Србије на чело СК Југославије одложен је за период након Дванаестог конгреса 1982. Када је на првој постконгресној седници дошао ред на гласање за чланове Председништва, које је по правилу било само формалност, Дража Марковић није добио потребни број гласова. Био је то до тада незабележен случај и својеврсни скандал, у позадини организован од стране функционера из Хрватске, Душана Драгосавца, и Босне и Херцеговине, Бранка Микулића. Разлози су лежали у нетрпељивости коју су многи чланови ЦК из других република имали према Дражи Марковићу, кога нису желели да виде на челу Председништва. За говорницу је тада изашао Петар Стамболић и драматичним тоном, видно узбуђен и узнемирен, одржао емотивни говор, повремено лупајући песницом. У сасвим некарактеристичном издању Стамболић је гласање назвао директним атаком на Србију, доказом постојања завере против Србије, мешањем у унутрашње ствари Србије и запретио оставком[3]. Гласање је поновљено, Марковић је изабран а читава афера била је наговештај односа у Председништву у годинама које су долазиле (Jović 2003: 298–307; Селинић 2022: 16–22).

Током 1981. Петар Стамболић је учествовао у отварању питања уставних односа између републике Србије и њених покрајина након демонстрација и покушаја побуне Албанаца у САП Косово у пролеће 1981. У више наврата је на седницама током 1981. изјављивао да је криза у САП Косово директан резултат нефункционалних уставних односа у Србији. Када је на седници Председништва СФРЈ Фадљи Хоџа покушао да гурне питање односа Србије и покрајина у други план, умањи њихов значај за кризу на Косову и затражи да се о овој теми разговара иза затворених врата, Стамболић му је реплицирао: „Желим да изјавим да су догађаји на Косову својом димензијом директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије."[4] Инсистирао да је питање уставних односа у Србији „велико, југословенско питање" и да се треба ићи на расправу пред читавом земљом.

Током 1982-1983. Стамболић је обављао функцију Председника Председништва СФРЈ. Била је то својеврсна круна његове политичке каријере. По истеку мандата у Председништву СФРЈ 1984. својевољно се повукао у политичку пензију, иако је још неко време задржао неформални утицај. Дугогодишње пријатељство и политичко савезништво са Дражом Марковићем „пукло" је почетком 1984. када је Петар Стамболић подржао свог сестрића Ивана Стамболића[5] и његовог политичког штићеника, Слободана Милошевића, у политичком сукобу са Марковићем који се противио избору Милошевића на чело ЦК СК Србије. Након пораза у овом сукобу Марковић је пензионисан а неколико година касније изгладио је односе са Петром Стамболићем и остали су блиски пријатељи до краја живота.

Стамболић је након одласка из Председништва СФРЈ биран за члана Савета народне одбране и Савета федерације, а неформални утицај задржао је до 1987. Подржавао је Ивана Стамболића али нису тачне тврдње да је само захваљујући њему Иван направио каријеру у Савезу комуниста. Помоћ и савети утицајног стрица су свакако помогли. Савременици се слажу да је Петар имао одређену дозу слабости према Ивану, због чега је превиђао грешке које је овај чинио.

Током догађаја око Осме седнице ЦК СК Србије Петар Стамболић се није јавно оглашавао. Неформалним путем покушао је да подржи Ивана Стамболића у политичком сукобу са Слободаном Милошевићем, али без успеха. Три године након одласка са функције његов утицај је био знатно ослабио. Милошевић је до тада са старијим Стамболићем одржавао добре односе: одлазио му је у посете, трудио се седне поред њега на свечаним седницама и често му се обраћао за савет како би придобио његову наклоност (Ђукић 1992: 81). Непосредно након Осме седнице и победе Милошевића изостали су јавни напади на Петра Стамболића, али је до њих дошло неколико месеци касније. Током деведесетих његово име се ретко помињало у медијима.

По сведочењу Добрице Ћосића, који га није волео, Петар Стамболић је био „најобразованији српски комунистички и државни функционер“ (Ћосић 2009: 177). Пуно је читао и одлично је познавао модерну српску историју, посебно историју КПЈ. Ретко је писао теоријске, идеолошке текстове, и није био добар говорник. Није био народни трибун нити је икада стекао популарност у народу. За Народног хероја проглашен је 1953. Био је генерал мајор ЈНА у резерви, више пута одликован. Помогао је писцима и интелектуалцима, али само док њихове молбе нису залазиле у поље политике. Био је висок, снажне конституције, очију скривених иза наочара за великом диоптријом. Кратковид од детињства (Gliši ć 2010: 7). Живео је уздржано и скромно у Београду, у стану у Цесаричевој улици, до смрти 21. септембра 2007. Сахрањен је у родном селу Брезова.

Пројекат

Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Архивски извори

Архив Србије

- фонд Председништво СФРЈ (803)
- фонд Канцеларија председника републике (837)

Историјски архив Београд

- лични фонд Драже Марковића (2769)

Ендноте

[1]ИАБ, ф2769 к2, Писмо Живана Васиљевића Тихомиру Влашкалићу, председнику ЦК СКС, о разговору са Петром Стамболићем.

[2]AJ, ф837 II-2/694, Пријем Петра Стамболића, Београд, 17. март 1978.

[3]ИАБ, ф2769 к43, Магнетофонске белешке са 1. седнице ЦК СКЈ, одржане 29. јуна 1982, излагање Петра Стамболића.

[4]AJ, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Петар Стамболића.

[5]Иванова мајка Милунка је била сестра Петра Стамболића.

РЕФЕРЕНЦЕ

Čkrebić, D. (2009). *Pogled iskosa - ljudi, sudbine, komentari*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]

Ćosić, D. (2009). *Lična istorija jednog doba: piščevi zapisi. Knj. 2. Vreme otpora 1969-1980*. Beograd: Službeni glasnik.

Dević, N. (2021). *Partizani u Srbiji 1941 - oslobodilački ili revolucionarni rat?*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]

Đukić, S. (1990). *Slom srpskih liberala - tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić. [Google Scholar]

Đukić, S. (1992). *Kako se dogodio vođa - borbe za vlast u Srbiji posle Jisipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić. [Google Scholar]

Glišić, V. (2010). *Susreti i razgovori prilozi za biografiju Petra Stambolića*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]

Jović, D. (2003). *Jugoslavija - država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije - 1974-1990*. Array. [Google Scholar]

Ko je ko u Jugoslaviji - jugoslovenski savremenici. (1970). Beograd: Hronometar. [Google Scholar]

Lukić, V. (1990). *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem: sećanja i saznanja*. Beograd: Stručna knjiga.

Mirković, E. (2018). *Blagoje Nešković*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu. [Google Scholar]

Peta zemaljska konferencija KPJ 1980: Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940). (1980). Beograd: Komunist.

Petranović, B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu - 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar. [Google Scholar]

Početak kraja SFRJ 1998: Početak kraja SFRJ: stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine. (1998). Beograd: Arhiv Jugoslavije.

Ranković, A. (2001). *Dnevničke zabeleške*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.

Ristanović, P. (2019). *Kosovsko pitanje 1974-1989*. Array. [Google Scholar]

Ristanović, P. (2020). *Iluzija moći - srpski kritički intelektualci i komunistički režim*. Beograd: Fondacija Aleksandar Nevski, IP Princip. [Google Scholar]

Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost. (1968). *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*. Beograd: Komunist.

Selinić, S. (2022). *Srbija 1980-1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije. [Google Scholar]

Živković, M. (2018). *Između 'Velike Albanije' i okupirane Srbije - Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941-1944)*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu. [Google Scholar]

Petar Stambolić (1913-2007): A short biography

Abstract:

The article outlines the biography of Petar Stambolić, a Communist, revolutionary, and highranking party and state official during Communist Yugoslavia. Stambolić, originally from Brezova near Ivanjica, became associated with the advanced student movement in Belgrade while still a student. He joined the banned Communist Party of Yugoslavia (KPJ) in 1935 and rose through the hierarchy of the Provincial Committee, emerging as one of the prominent Serbian communists. His political breakthrough occurred after 1948 when he was elected Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Serbia and the Prime Minister of Serbia. In 1957, he transitioned to federal functions, initially serving as the President of the Federal People's Assembly from 1957 to 1963, and later as the President of the Federal Executive Council from 1963 to 1967. The peak of his career came after the fall of Aleksandar Ranković, where Stambolić played an active role in the preparations for Ranković's displacement. Consequently, Stambolić became the de facto most influential party official from Serbia. He retained key roles at the federal level, contributing to the presidencies of the League of Communists of Yugoslavia and the Socialist Federal Republic (SFR) of Yugoslavia. Stambolić retired in 1984 and lived quietly in Belgrade until his death in 2007.

Keywords: Petar Stambolić; SFRY (Socialist Federal Republic of Yugoslavia); League of Communists of Yugoslavia; League of Communists of Serbia